

ЛИНГВИСТ-ОКУМУШТУУ МАХМУД КАШКАРИНИН «ДИВАНИ ЛУГАТ АТ-ТҮРК» СӨЗДҮГҮ ЖАНА АНЫН ИЗИЛДЕНИШИ

Гульгакы ДЖУНУШАЛИЕВА*

Гульнара ЖАМАШЕВА*

Аннотация: Махмуд Кашкаридин «Дивани лугат ат-түрк» сөздүгү XI кылымдагы түрк элдеринин жашоо жагдайларын, экономикалык ишмердүүлүктүн бардык тармактарын, руханий жана материалдык маданиятынын бардык аспектилери чагылдырган, максималдуу маалыматтар базасы болуп саналат. «Диванда» бардык түрк элдеринин тилдери чагылдырылган, анын ичинде кыргыз тили бар. «Дивандын» лексикасында колдонулган сөздөрдүн көбү колдонуудан чыгып же эне тилде сүйлөгөндөр тарабынан унутулуп, бирок диалектилерде сакталып калган, айрым тыбыштык б. а. фонеморфологиялык жана семантикалык өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Анда үч жүздөн ашык макал-лакаптар, ошондой эле кошок, ишенимдер, баатырдык ырлар, элдик медицинанын рецептери, календарга байланыштуу билимдер берилген. Бул эмгекте ошол мезгилге мүнөздүү көптөгөн кийимдердин аталыштарын, дыйканчылык, чарбалык иштеринин жандуу картинасы, өсүмдүктөр, мал чарбачылыгы, канаттуулар, жапайы жаныбарлар жана аңчылык боюнча көптөгөн маалыматтар бар. Жалпысынан алганда, орто кылымда Караханиддер мамлекетинин мезгилинде түрк уруулары билими бар өнүккөн мамлекет болгондугун, сөздүктө колдонулган терминдердин аталышынан, тилдик фактылардан, тарыхый маалыматтардан көрүүгө болот.

Негизги Сөздөр: Махмуд Кашкари, Диван, Түрк Тилдери, Кыргыз Тили, Лингвист Окумуштуу, Лексика, Фонетика, Морфология.

The Dictionary Of Linguist Mahmoud Kashkari "Diwani Lugat At-Turk" And His Research

Annotation: Mahmoud Kashkari's dictionary "Divani lugat At-Turk" is the maximum database reflecting the life circumstances of the Turkic peoples of the XI century, all spheres of economic activity, all aspects of spiritual and material culture. The divan reflects the languages of all Turkic peoples, including Kyrgyz. Most of the words used in the divan dictionary have fallen out of use or have been forgotten by native speakers, but have been preserved in dialects, and some vowels are B. A. has undergone phonomorphological and semantic changes. It contains more than three hundred proverbs and sayings, as well as lamentations, beliefs, heroic songs, recipes of traditional medicine, knowledge related to the calendar. This work contains the names of many items of clothing typical of that time, a vivid picture of agriculture, economic activity, a lot of information about plants, livestock, birds, wildlife and hunting. In general, it can be seen from the names of the terms used in the dictionary, linguistic facts, and historical data that during the medieval Karakhanid state, the Turkic tribes were a developed state with education.

Keywords: Mahmud Kashkari, Divan, Turkic Languages, Kyrgyz Language, Linguist, Vocabulary, Phonetics, Morphology.

Махмуд Кашкаридин «Дивани лугат-ат түрк» эмгеги дүйнөлүк тил илиминин бермети, түрк таануу илиминин пайдубалы десек болот. Бул гениалдуу эмгек түрк тилдеринин фонетикасы, лексикасы, грамматикасы боюнча эң кызыктуу материал, тарыхый терминдердин алтын кени жана ар багыттуу энциклопедиялык булак. Сөздүк илим дүйнөсүнө пайда болгон алгачкы күндөрүнөн тартып эле бардык түркологдордун көңүлүн өзүнө бурган. «Дивани лугат-ат түрк» сөздүгү түрк тилдерине тиешелүү «орток мурас» деп аталышы табигый нерсе, анткени М. Кашкаридин доорунда жана ага чейин, андан кийин түрк урууларынын тилдеринин ырааттуу алмашып, өзгөрүп жана бөлүнүшүнүн натыйжасында жалпы түрк лексикасы сакталып, ошону менен бирге сөздөрдү кабыл алуу процесси жүргөн. «Дивандын» лексикасында колдонулган уңгу сөздөр аркылуу азыркы учурда кыргыз тилинде жана диалектилердеги семантизацияланган негиздерди баа жеткис булак катары пайдалана алабыз.

Сөздүк биздин күндөргө жеткен кол жазма түрүндөгү (түп нускасы сакталбаган) жалгыз нуска. Ал 638 байттан 239×165 мм өлчөмүндөгү 319 барак кагаздан турат. Ар бир байтта араб арибинин насех стилиндеги 17 сап камтылган. Текстин акыркы бетинде

*Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун ага илимий кызматкери, g.dj.1972@mail.ru

колофондун негизинде белгиленгендей, Махмуд Кашкари хижраттын 466-жылы (1074) эмгекти жазып бүткөн. Кол жазма мындан эки кылымдан кийин 664-жылы (1266) Мухаммад ибн Абу Бакр ибн Абу-аль-Фатих ас-Савий, кийинчерээк – эд Дамаск тарабынан көчүрүлгөн. Тактап айтканда, Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат-ат түрк сөздүгү» 464-жылы 5-айдын биринчи күнү башталып, 466-жылдын алтынчы айынын 10-күнү аяктаган. Азыркы биздин эсептөө системабыз боюнча 1072-жылдын 25-январында башталып, 1074-жылдын 10-февралына чейин жазылган.

Мазмуну – түрк элдеринин тили, адабияты, маданияты, тарыхы, экономикасы.

Максаты – түрк эдеринин материалдык жана рухий маданиятын араб жана дүйнө өлкөлөрүнө таанытуу.

Көлөмү – 3 китептен, 8 бөлүмдөн жана индекстен турат.

Лексикалык составы боюнча ар түрдүү варианттар бар. Т. Чоротегиндин белгилөөсү боюнча – 7500 сөз, кээ бир маалыматтар боюнча – 9000, И. Султаналиевдин изилдөөсү боюнча – 7144 сөз жана сөз айкаштары араб тилинен которулуп берилген. 340 макал-лакаптар камтылган. Азыркы кыргыз тилинде 774 сөз, 51 макал-лакап түпкү маанисинде колдонулат. 175 жердин, суунун, шаардын аталышы, 105 адамдын, 72 уруунун жана уруулардын аты аталган.

«Дивани лугат-ат түрк сөздүгүн» изилдөө, которуу, пропагандалоо жаатындагы иштер XX-кылымдын биринчи жарымынан баштап күчүнө кирген. Бул мезгилде руна эстеликтерине жана түрк тилдерине көңүл бурулган учур болуп, «Дивани лугат-ат түрк» сөздүгү дүйнөлүк атакка ээ болгон жазма эстелик катары кабылданган. Биринчи жолу 1915-1917-жылдары Түркиянын Стамбул шаарында мугалим Килисли Рифат Билге тарабынан басылып чыккан. 1928-жылы немис окумуштуусу Карл Броккельман ушул басылманын негизинде «Орто түрк тилинин сөздүгүн» жазган.

1924-жылы Джаббар Эфендизаде алгачкылардан болуп, Махмуд Кашкаринин сөздүгүндөгү түрк жана огуз-кыпчак тилдеринин айырмачылыктары тууралуу берген маалыматтардын бардыгын топтоштуруп, ар бир топко конкреттүү мисалдар келтирген [1, 4]. Автор жазма эстеликти азербайжан тилинин лексикасы менен салыштырып, сабаттуулукка чейинки адабий тилинин айрым бирдиктеринин так картинасын түзүүгө аракет жасаган. 1926-жылдын 25-февралынан 5-мартына чейин Баку шаарында өткөн түркологиялык съездде М. Кашкари тууралуу академик В. В. Бартольд, проф. С. Е. Малов, проф. Б. В. Чобанзаде жана өзгөчө белгилей турган проф. П. К. Жузенин терең илимий мүнөзү менен өзгөчөлөнгөн эки азербайжан тилинде, бир орус тилиндеги үч макаласы «Диванды» изилдөөдө маанилүү кадам болуп, илимий талкууну, окумуштуулардын кызыгуусун, келечектин маселелерин пландоону жараткан [2-3, 9].

Бул жылдары «Диванды» изилдөө менен бирге которуу маселеси тилчилердин көңүл борборунда болгон. 30-жылдардын экинчи жарымында СССР Илимдер Академиясынын Азербайжан бөлүмүнүн тил секторунун көрсөтмөсү менен Халид Саиддин жетекчилиги астында «Дивани лугат-ат түрк сөздүгү» которулган. 1940 жылы С. Е. Малов жана А. Н. Кононов жазма эстеликтин котормосун үч жолу редакциялаган. Ал котормо М. Рамис Аскердин, Джаббар Эфендизаденин, С. Низаминин айтуусунда кемчиликсиз котормо катары бааланган. Котормо СССР Илимдер Академиясынын Азербайжан бөлүмүнүн адабият институтунда 84 жыл бою 11 папкада сакталып, мына быйыл 2024-жылы жаз айларында жарыкка чыкты. Бул котормо «Дивандын» биринчи котормосу катары чоң баалуулукка ээ. Тарых өз баасын берип, эмгектин акыбети кайтып, жазма эстеликтин 950 жылдыгына карата бийик ордун таап, түрк тилдер дүйнөсүндө даңазаланды.

Улуу аалым Махмуд Кашкаринин эмгеги Түркияда бир катар илимий жана уюштуруу жаатындагы талкуулардан соң, Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат-ат түрк» эмгеги толук бойдон арабчадан түркчөгө которуу иши Бесим Аталайга тапшырылып,

толук жана сапаттуу котормосу дал ушул илимпоз тарабынан жүзөгө ашырылып, 1939—1941-жылдары Анкарада жарык көрөт. Ушул эле окумуштуу «Дивандын» көзгө басар көчүрмөсүнүн факсимилесин да жарыялайт. Бесим Аталай тек гана котормочулук милдетти аткарып чектелбестен, текстологиялык деңгээлде дурус иш алып барган.

1960-1963-жылдары Өзбекстанда Солих Муталибовдун котормосу басылып чыккандан кийин сөздүккө кызуу көңүл бурулуп, 1969-жылы анын чоң бөлүгү «Эски түрк сөздүгүнө» (Древнетюркский словарь) кирген. Анын котормосу СССР мезгилиндеги арабча окуй албаган түркологдордун кеңири катмары үчүн колдон чыккыс китеп кызматын аткарат.

Ошондой эле, «Дивани лугат-ат түрк сөздүгү» Улуу Британияда 1972-жылы, Кытайда 1981-1984-жылдары, Америка Кошмо Штатында (АКШ) 1982-1984-жылдары, Түркияда 1990-жылы, Казахстанда 1997-2005-жылдары, Россияда 2010-жылы которулуп, басылып чыккан электрондук форматтары Түркиянын Turk Dil Kurumu порталында, ал эми түпкү нускасы Стамбул шаарындагы Улуттук китепканада сакталууда.

А. Н. Кононов Махмуд Кашкаринин эмгеги энциклопедиялык сөздүк экендигине токтолуп: «Этот труд является энциклопедией о жизни тюрков в XI веке – здесь есть сведения: об их материально-культурных ценностях, об условиях жизни... об этнонимах и топонимах, родах и племенах, о принципах родства, о титулах и именах различных должностных лиц, названиях продуктов, напитков, о домашних и диких животных и птицах, о терминах животноводства, о народном календаре, названиях месяцев и дней недели, о географических, терминологических и номенклатурных названиях, о городах, о названиях болезней и лекарств, об анатомической терминологии, о металлах и минералах, о военной и административной терминологии, об именах различных и исторических и мифических героев, о религиозной терминологии, о детских играх и др.» [4, 8]. Мына ушулардын баардыгы «Дивани лугат-ат түрк сөздүгү» тил илиминин бир бөлүгү болуп калган бай казына, лингвистикалык, адабий, тарыхый, этнографиялык бай мурас экендигин көрсөтөт. Ал эми Махмуд Кашкаринин түрк элдеринин маданиятын изилдөөдөгү жандуулугун, мезгил жана мейкиндиктеги динамизмин, лингвистикалык образынын масштабдуулугун, илим-билимге болгон кызыгуусун, чыгармачылыкка болгон сүйүүсүн, акыл-эс дареметинин бийиктигин, даанышмандыгын жана көрөгөчтүгүн аныктайт.

«Дивани лугат-ат түрк сөздүгүн» лексикасы универсалдуу материалдарды камтыйт. Миндеген жылдар мурда жашаган түрк элдеринин жашоо турмушунун баардык аспектилерин чагылдырат. Алардын тили жана адабияты, тарыхы жана географиясы, маданияты жана экономикасы, адеп-ахлактык баалуулуктары жана ишенимдери, психологиясы жана мамилеси, жашоосу жана үрп-адаттары, каада-салты жана үй-бүлөсү, тууганчылык жана социалдык мамилелер, кийим-кече жана зергерчилик, курал-жарак жана шаймандар, тамак аш жана даярдоо, оюндар жана көңүл ачуу ж. б. лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн айкалыштырат.

Көөнөрбөс булактын жазылыш максаты тууралуу И. В. Кормушин өз оюн айтып: «Цель написания словаря. Любой человек, знакомый со словарем, понимает, что изучение тюркского языка было давно и сознательно избранным научным поприщем Махмуда Кашкари: слишком много специальных премудростей арабской лингвистики должен был усвоить человек, задумавший выполнить сопоставительное, по сути, исследование тюркского языка» [5, 31]. Чындыгында, сөздүк менен тааныш болгон адам Махмуд Кашкаринин түрк тилин изилдөө автордун илгертен эле атайылап тандап алган илимий тармагы болгондугун, араб тилин үйрөнүү менен түрк тилдерин салыштырып, түпкүлүгүн чечүүнү изилдөөгө максат кылгандыгын түшүнөт.

Сөздүктүн лексикографиялык артыкчылыгы тууралуу айтсак, 31 түрк диалектилеринин негизинде салыштырма тарыхый лексикология боюнча баалуу материалдар камтылган [6, 70]. Эмгекте ономастикалык терминдердин жана сөздөрдүн чечмелөөлөрү берилген.

Рагимов Ариф Рагим оглы «Диванда» жана азербайджан жазма эстеликтеринде кездешкен, бирок азыркы азербайжан тили үчүн архаикалык болгон лексикалык бирдиктерди аныктап, фонетикалык, морфологиялык жана семантикалык өзгөрүүлөрүн анализге алып, азыркы азербайжан тили жана диалектилери менен салыштырып, кээ бир сөздөрдүн этимологиясын берет [7, 9]. Бул сыяктуу изилдөөлөр ар бир тектеш тилдердин тилинде кызыгууларды пайда кылып, салыштырма-тарыхый планда карала баштаган.

Биз билген маалыматтар боюнча «Дивани лугат-ат түрк сөздүгүн» К. Броккельман (1918), Г. Бергштрессер (1921), В. В. Бартольд (1921), Ф. Хоммел (1923), Б. Чобанзаде (1926), П. К. Жузе (1926), Дж. Валиди (1927), А. Фитратат (1927), М. Ф. Көпрюлюзаде (1930), А. З. Валиди (1932), В. Тоган (1932), А. Германн (1935), В. И. Беляев (1939), И. И. Умняков (1940), Б. Аталай (1939, 1941), О. Прицак (1950), С. Е. Малов (1951), А. Бомбачи (1956), С. Ахаллы (1958), С. К. Ибраһимов (1959), В. С. Храковский (1959), С. Муталибов (1960-1963), И. В. Стеблева (1972), А. М. Демирчизаде (1972), Б. Ө. Орузбаева (1972), А. Н. Кононов (1973), З. М. Мусабаева (1975), Дж. Келли (1982-1985), А. Р. Рагимов (1985), Х. Короглы (1988), М. Толубаев (1991), Э. Трыярски (1993), А. Егеубаев (1997), Р. Эрмере (1999), В. Х. Хаков (1999, 2003), М. Биран (2001), Д. Сатаркулов (2002), Ю. А. Зуев (2002), И. Хавеншилд (2003), Клаус Шөниг (2004), З. М. Ауэзова (2005), Р. Аскер (2006), Р. Данкофф (2008), С. К. Каратаева (2008), А. Р. Рустамова (2010), А. А. Акматалиев (2011), Т. Ахматов (2011), Г. Жаманкулова (2011), Т. Токоев, К. Кошмоков (2011), И. Абдувалиев (2013), А. Оморов (2013), И. Султаналиев (2015), И. В. Кормушин (2010, 2016), Т. Токоев, Ж. А. Семенова (2015), Б. Ж. Усманбетов (2016), Т. Чоротегин (2017), С. Давлатова (2017), А. А. Хазиева (2019), Ж. А. Токошева (2023) ж. б. окумуштуулар которууга жана изилдөөгө салым кошушкан. Окумуштуулардын айрымдары баалуу эстеликтин котормосун белек кылышса, басымдуу көпчүлүгү жазма эстеликтердин тилин Махмуд Кашкаринин сөздүгү менен салыштырып изилдешкен жана илимий эмгектерди жазып, окумуштуулук даражаларын алышкан.

1971-жылы 7-9-октябрында Махмуд Кашкаринин көөнөргүс мурасынын 900 жылдыгына багышталган бүткүл союздук илимий жыйын болуп өтүп, ал Советтер Биримдигиндеги ар кыл «кашкари таануучулардын» татынакай курултайы болуп калды. Кыргызстандан ага тилчилер – академик Б. Ө. Орузбаева, лексикологдор З. Мусабаева, Б. Осмоналиева, тарыхчы Ө. Караев, Орусиядан болсо түкологдор А. Н. Кононов, С. Г. Кляшторный ж. б. жалпысынан 105 илимпоз кызыктуу баяндамалары менен катышкан [8, 28]. Мындай илимий иш-чаралардын учугу уланып, Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат-ат түрк» сөздүгү түрк тилдүү окумуштууларга изилдөөнүн объектисин реалдуу чагылдырып берүүгө мүмкүнчүлүк-шарт түзүп келүүдө.

М. Кашкари фундаменталдык бул эмгегинде Орто Азия чөлкөмүндөгү түрк тилдерине таянган. Бирок ошол кездеги түрк тилдеринин ортосундагы дифференциациянын б. а. айырмачылыктын төмөнкү даражасын, аталган уурулардын башка-башка аймактарда жашаса да, тилдердин этногенез (*элдердин, уруулардын, уруктардын келип чыгышы*) жана глоттогенезине (*тилдин табигый тыбыштык калыптануу процесси же тилдин келип чыгышы*) катышуусун эске алганда, «Диванда» бардык түрк элдеринин тилдери чагылдырылган, анын ичинде кыргыз тили бар. «Дивандын» лексикасында колдонулган сөздөрдүн көбү колдонуудан чыгып же эне

тилде сүйлөгөндөр тарабынан унутулуп, бирок диалектилерде сакталып калган, айрым тыбыштык б. а. фонеморфологиялык жана семантикалык өзгөрүүлөргө дуушар болгон атоолор. Жазма эстеликтеги сөздөрдүн бир жагынан лексикалык, экинчи жагынан морфологиялык асемантизацияланышы уңгу морфемаларды аныктоодо илимий мааниси чоң.

Казак илимпозу К. У. Алжан «М. Кашкаридин чыгармачылыгы байыркы түрк элинин тилдик-этникалык аң-сезиминин жаркын көрүнүшү катары баалуу, ал араб халифатынын тушундагы адабий-маданий салттардын өнүгүшүнө жана чыңдалышына таасир эткен, руханий жактан эбегейсиз зор мүмкүнчүлүктөрдү түзгөн кайталангыс лингвистикалык эстелик» [9, 98]. Чындыгында ислам маданиятынын гүлдөп турган учурундагы түрк элдеринин этникалык аң-сезиминин деңгээлин көрсөтө алган баалуу лингвистикалык эстелик экендигин эч ким тана албайт.

Китепте түрк тилдериндеги бир катар грамматикалык мыйзам ченемдүүлүктөр жана көрүнүштөр айкындалат, айрым сөздөрдүн диалектилик чөйрөдө гана колдонулушу белгиленип, бир катар топонимдердин жана түрк калктарынын жайгашкан орду такталат [10, 227].

Ошентип, Махмуд Кашкаридин «Дивани лугат-ат түрк» эмгеги орто кылымдардагы түрк элдеринин ареалдык лексикасын изилдөө үчүн алмаштырылгыс булак болуп саналат. Китепте түрк элдеринин руханий жана материалдык маданияты чагылдырылган. Анда үч жүздөн ашык макал-лакаптар, ошондой эле кошок, ишенимдер, баатырдык ырлар, элдик медицинанын рецептери, календарга байланыштуу билимдер жана аларды даярдоо ыкмалары берилген. Бул эмгекте ошол мезгилге мүнөздүү көптөгөн кийимдердин, анын ичинде калпактардын аталыштарын табабыз. «Дивани лугат-ат түрктүн» материалына таянып, түрк элдеринин М. Кашкариге чейин жана анын убагындагы чарбалык иштеринин жандуу картинасын элестетүүгө болот. Дыйканчылык, дан жана буурчак өсүмдүктөрү, мал чарбачылыгы жана аңчылык боюнча көптөгөн маалыматтар бар. Белгилүү болгондой түрк элдеринин байыртадан бери эле мал чарбачылыгы, өзгөчө кой чарбасы, бодо мал чарбасы, жылкы чарбачылыгы, төө чарбасы жана эң байыркы адаты жаныбарларга аңчылык кылууда бай тажрыйба топтошкондугун айтууга болот. Алар жеке жана жамаат менен мергенчилик кылышкан. Канаттуулардын жана жапайы жаныбарлардын этин жешип, терисинен кийим тигип кийишкен. Сөздүктө аңчылыктын ыкмалары, аңчылыкта колдонулган куралдар менен тааныштырат.

Ошондой эле, Махмуд Кашкаридин сөздүгүндө түрк элдеринин тамак-аш маданиятына байланыштуу көптөгөн фактылар бар. Тамак-аш жана суусундуктарды эки топко бөлүүгө болот: өсүмдүктөн алынган тамак-аш жана суусундуктары; жаныбарлардан алынган тамак-аш жана суусундуктары. Мал азыктарынан сүт жана эт алынган. Ондогон тамак-аштардын атын атап, аларды жасоо ыкмаларын сүрөттөйт. Азык-түлүк алардын тамак-аш рационунда чоң роль ойногон.

Демек, Махмуд Кашкаридин «Дивани лугат-ат түрк» сөздүгү экономикалык ишмердүүлүктүн бардык тармактарын жана алардын байыркы доордон XI-кылымга чейинки жашоосунун аспектилерин камтыйт. Берилген материалдардын негизинде сөздүктүн лексикасын төмөндөгүдөй классификациялоого болот:

1. Мамлекеттик түзүм: салык системасы, сот тармагы, аскердик иштер;
2. Экономикалык ишмердүүлүк: кесиптер, адистиктер, кол өнөрчүлүктүн түрлөрү;
3. Материалдык маданият: турак жай, кийим-кече, тамак-аш, өсүмдүктөр, жаныбарлар, тиричилик буюмдары ж. б.;
4. Рухий маданият: ишенимдер, элдик календарь, каада-салттар, оюндар, макал-лакаптар, төрт саптар ж. б.

5. Илим-билим: географиялык жана астронимиялык аталыштар, абстракттуу түшүнүктөр, мейкиндик жана мезгилдик атоолор ж. б.

Жогоруда көрүнүп тургандай Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат-ат түрк сөздүгү» түрк урууларынын материалдык жана руханий турмушунун дээрлик бардык аспектилерин, алардын X-XI-кылымдарга таандык жашоо жагдайларын камтыган максималдуу маалыматтар базасы болуп саналат.

Орто кылымдагы эмгекке ылайык “Азиянын кең мейкиндигинде жашап өткөн далай элдер, калктар көптүгүнө карабастан аты – жыты өчүп, карт тарыхтын барактарында гана калган. Ал эми кыргыз эли Борбордук Азиядагы эң байыркы эл катары өз тегерегине башка тектеш, боордош элдерди бириктирген. Өтүп кеткен сак, хунн, усун, көк түрк, турган, өгүс, карлук, торгаш, карахашуу, Кокон хандыгы ж. б. тарыхтарда кыргыз элинин өз орду, өз жүзү бар [11, 167] дегени ынандырбай койбойт.

Мындан улам орто кылымда эле караханиддер мамлекети же түрк уруулары, анын ичинде кыргыздар билими бар өнүккөн мамлекет болгондугун ошол кездеги колдонулган терминдердин аталышынан көрүүгө болот. Алсак: Коомдук терминология: *хан, бек, эмир, казына сакчысы* жана башка титулдар. Административдик башкаруучулук: *айыл аймак, облус, ээлик, велаёт* ж. б. Аскердик терминдер, хандардын, бектердин туулары баяндалып, келишимди билдирген саясий терминдер бар. «Военная терминология «Дивана» указывает на то, что у тюркменских правителей средневековья было организованное войско, тактики ведения боя, высылаемая перед боем разведка: Если человек знает пароль, то не погибнет по ошибке от руки спрашивающего пароль. В «Дивана» одно из пословиц характеризует высокую мобильность огузских военных обрядов: Если послышится крик – соберутся люди, чтобы помочь кричащему, если появится враг – соберутся отряды на битву» [12, 83]. Ошентип, XI-кылымда аскердик иштер өз тартиби, атайын ойлонулган тактика менен жүргөн. Согуштарда жалган чегинүүлөр кеңири колдонулуп, душманды буктурмага алып баргандары белгиленген.

Ал эми дидактикалык жактан айтсак, «Диванга» тарбиялык өнүктөнүп үнүлгөндө анын сыры, ар түркүн тараптары өз изилдөөчүлөрүн күтүп жаткандай туюлду. Демек, андагы катылып жаткан элдик педагогика, социоллингвистика, этнология, тарых, көркөм сөз берметтери жана алардын маанилери изилденип, коомдук тарбияга өз салымын кошот деген ийги тилектебиз [13, 52], али алдыда изилдөөнүн объектилери боло турган булак экендиги шексиз.

Белгилей кетсек, «Диванда» көптөгөн макал-лакаптар жана накыл сөздөр, айрым ырым-жырымдардын, оюндардын, ишенимдердин сүрөттөлүшү жана 12 жылдык календарлык цикл менен чагылдырылган. Төрт сап куплеттин бири жаздын келишине 21-22-март күндөрү түрк уруулары арасында кеңири белгиленип жүргөн Нооруз – майрамына арналган. Илгери Ноорузду баары чогуу майрамдашкан, жаратылыш койнунда, жайлоодо, ачык жерде дасторкон жайып белгилешкен. Эреже катары жазгы жамгыр майрамдын урматына коштолгон. Эл жамгырдын көп болушун тилеп, март айынын ушул күнү менен жер жарылып чөп чыгып, жаңы айыл чарба иштери башталган. Демек, орто кылымдагы улуу аалымдын чогулткан жана системалаштырып жазган маалыматтары тарыхый реалдуулугу боюнча бүгүнкү күндө да уникалдуулугун жоготпогон этнографиялык баалуу булак болуп саналат.

Албетте, XI кылымдагы түрк диалектилеринин үч томдук сөздүгүн жазып, 22 түрк уруусу, анын ичинде печенегдер, кыпчактар, огуздар, йемектер, башкырлар, басмылдар, кайлар, ябагулар, татарлар, кыргыздар, чигилдер, тухсылар, ягмалар, ыграктар, чумулдар, уйгурлар, тангуттар, кытайлар, табгачтар, аргулар, булгарлар жана субарлар жөнүндө маалымат берген биринчи түрк лингвист-окумуштуусу Махмуд Кашкари болгон. Демек, бул китептин түрк элдери үчүн мааниси абдан чоң! Дүйнөдө

мындай көп тилди бириктирген нерсе бар деп мактана турган адамдар аз. Бул эмгек биздин маданий артыкчылыгыбыздын символу!

Махмуд Кашгари өз сөздүгү аркылуу түрк элдеринин келечек муундары ата-тегин, эне тилин, үрп-адат, каада-салттарын, санат-осуяттарын кадырлап, баалап, алардан сабак алышын уникалдуулугун тилек кылганын минтип жазган: «Өнүгүп-өссөм деген максатта илгерилөөнү каалагандарга туура багыт, кенен жол ачтым, аларга бул китеп улуулукка, бийиктикке чыгара турган тепкич, шаты болуп берет» [14, 41] деген автордун өз сөзү менен жазылган таасын оюн эскере кетүү ашыкча болбос.

Жалпысынан айтканда, Махмуд Кашкари түрк тилинин окуу китебин түзүп, грамматикасын оңдоп, түрк дүйнөсүнүн тил илими чөйрөсүн кеңейтип, анын өсүүсүн көтөргөн биринчи лингвист окумуштуу. Ал түркологиянын тарыхында биринчи салыштырма тарыхый ыкманы колдонуп, түрк тилдеринин тарыхый диалектологиясынын пайдубалын түптөгөн. Анын тилдерди салыштырып изилдөө ыкмасы бардык чыгыш изилдөөчүлөрүнө мүнөздүү **өзүнчө мектеп** болуп саналат. «Дивани лугат-ат түрктө» көптөгөн уруу-уруулардын тилдик өзгөчөлүктөрүн айырмалап, түрк тилинин структурасын түшүндүрүп, турмуш-тиричилик, каада-салттарын сүрөттөп, түрк элдеринин түпкү ырларын, макал-лакаптарын жазып, Барскан, Баласагын, Тараз, Экиөгүз, Кашкар баштаган дээрлик байыркы шаарларын, конуштарын көрсөткөн дүйнөлүк картасын түзүп, энциклопедиялык биринчи маалымдаманы жараткан кайталангыс тарыхый инсан!

АДАБИЯТТАР

// «Маариф вэ мэдэниддэт» журналы, 1925, №3, с. 32-38.

// Советская тюркология. – 1972.

«Маариф вэ мэдэниддэт» журналы, сады 7-8, август 1924, с. 4-И. verilerin Türk dilleri için önemi [Значение данных Махмуда Кашгарского для истории тюркских языков] // I. Uluslararası Kaşgarlı Dil ve Edebiyat sempozyumu. 9–12 Nisan 2008. K.K.T.C.

Дүйшеев Ж. А., Бердиев А. Т., Ибрагимова Махмуд Кашкари-Барсканинин тарбиясы. // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2021, № 8, 52.

Егеубай А. Кашкари М. Түрүк тілінін сөздігі: (Диуани лугат ит-Жузе П. К. Китабэ Диван лугат-эл турк / Мутэрчими Идрис Бэсэнли

Жузе П. К. Турколожи Баггында эрб мэхэзлэри. // «Маариф

Ибрагимов К. Махмуд кашкаринин “Дивани лугат-ат түрк”

Исаев К. Ааламдаштыруу жана түрк дүйнөсүн бекемдөөдө билим маселелери. // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2008. №. 3-4. С. 166-170.

ишчиси» журналы, 1925, №4-5. С. 71-75; №6-7, с. 35-38.

Кашкари и лексика азербайджанского языка. Автореферат канд. филол. наук. Баку. 1985

Кононов А. Н. Махмуд Кашкарский и его «Дивани лугат ат-турк»

Кормушин И. В. Türk Dillerinin Tarihi için Kaşgarlı Mahmud' daki

Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат-ат турк (Свод тюркских слов): в 3 т. / Пер. с араб. А. Р. Рустамова. – М., 2010. Т.1.

Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү – Диван лугати ат-түрк: I том, / которгон: Т. Т. Токоев, К. С. Кошмоков. - Б., 2017.

методы ее описания в «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашкари. – Ташкент. // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение» 2012. №2.

Офендизадэ Дж. Азэри турклэринэ вэ азэри туркчэсинэ бир нэзэр.

Равшанов М. Р. Сравнительно-историческая лексикография и

Рагимов Ариф Рагим оглы «Дивани Лугат-ит тюрк» Махмуда түрк): 3 томдык шыгармалар жинагы. – Алматы: ХАНТ, 1997. 592 б. ISBN 5-620-00890-8.

Чоротегин Т. Махмуд Кашкари Барсканинин «Дивани лугат-а түрк» эмгеги – түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак. – Б., 2017. 376 б.
эмгегинин жазылыш тарыхы жана мазмуну. // Известия вузов, № 2, 2014. С. 227.